सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा शास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड) द्वितीय
वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
विभागमा प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
महेन्द्र विलास लुइँटेल
त्रि.वि. दर्ता क्रमाङ्क : ४३९१८-८८
परीक्षा रोल क्रमाङ्क : २०४०१२४/२०६७
क्याम्पस रोल क्रमाङ्क : ११०

कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुरुङ्गा, झापा
२०७३ (सन् २०१७)

सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन
महेन्द्र विलास लुइँटेल
२०७३ (सन् २०१७)

सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह (एम एड) द्बितीय
वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
विभागमा प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता
महेन्द्र बिलास लुइँटेल
त्रि वि दर्ता क्रमाङ्क : ४३९१८-८८
परीक्षा रोल क्रमाङ्क : २०४०१२४/२०६७
क्याम्पस रोल क्रमाङ्क : ११०

कन्काई बहुमुखी क्याम्पस
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुरुङ्गा, झापा, २०७३

त्रि.वि.बाट सम्बन्धन प्राप्त
कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
कनकाई नगरपालिका, सुरुङ्गा (झापा)
स्था : २०४७
०२३-५५०१५३
Fax : ०२३-५५०८५३
Email : kanakai.campus47@gmail.com

च.नं.
प.सं.

मिति :............................

सिफारिश पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्षका शोधार्थी महेन्द्रविलास लुइँटेलले मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा **सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारेको शोधपत्र प्रति म सन्तुष्ट छु । यस शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिमा सिफारिश गर्दछु ।

मिति : २२ डिसेम्बर २०१६

(मोहन प्रसाद ओली)
शोध निर्देशक

त्रि.वि.बाट सम्बन्धन प्राप्त
कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
कनकाई नगरपालिका, सुरुङ्गा (झापा)
स्था : २०४७
०२३-५५०१५३
Fax : ०२३-५५०८५३
Email : kanakai.campus47@gmail.com

च.नं.
प.सं.

मिति :............................

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्षका शोधार्थी महेन्द्रविलास लुइँटेलले **सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारेको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

१. उप-प्रा. आशा शर्मा सिवाकोटी ....
विभागीय प्रमुख

२. मोहन प्रसाद ओली ....
शोध निर्देशक

३. उप-प्रा. गणेश प्रसाद खनाल

बाह्य परीक्षक ....

मिति : ९ जनवरी २०१७

कृतज्ञता ज्ञापन

यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तह शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विशिष्टीकरण विषय दोस्रो वर्षको आवश्यकता परिपूर्तिको लागि तयार गरिएको हो । यो अध्ययन सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन शीर्षकमा केन्द्रित भएर तयार गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको प्रस्तावना लेख कार्यदेखि शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य समय उपलब्ध गराउदै आवश्यक मार्गदर्शन गरिदिनु भई तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया, सामग्री संकलन र यस शोधपत्रको प्रारुप तयार पारी अध्ययन कार्यलाई अगाडी बढाउन भरपुर सहयोग सल्लाह एवं कुशलता पुर्वक निर्देशन गर्नुहुने आदरणीय गुरु तथा शोध निर्देशक कन्काइ बहुमुखी क्याम्पसका शिक्षण सहायक श्री मोहन ओली ज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्रको प्रस्तावना लेखन तथा स्वीकृती गर्ने कार्यदेखि नै आफ्नो अमूल्य समय दिएर आवश्यक सहयोग गर्नुहुने विभागीय प्रमुख उपप्राध्यापक आशा शर्मा शिवाकोटी, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका गुरुहरु श्री योङ्देन सुनार, ठाकुर रसाइली, श्री गोपी कृष्ण भट्टराई गुरुज्यूहरु प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

त्यसैगरी यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सरसल्लाह तथा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउनुहुने सम्पूर्ण साथीहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । अध्ययन कार्यको शिलशिलामा मलाई उपयुक्त सरसल्लाह तथा मेरा प्रश्नावली तथा अन्तरवार्ता आदि कार्यमा आफै उपस्थित भई सही तथा यथार्थ सूचना उपलब्ध गराइदिनुहुने विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, वि.ब्य.स. अध्यक्षज्यू, नीतिनिर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा रहेर समेत आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउनुहुने जि.शि.अ., वि.नि., स्रोतव्यक्ति ज्यू प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

महेन्द्र बिलास लुइँटेल

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन सामुदायिक विद्यालयको भौतिक उन्नयनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको योगदान शीर्षक राखी तयार पारिएको हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य सामुदायिक विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनको बारेमा खोजि गर्नु हो । यसका अतिरिक्त यस अध्ययनमा भौतिक पक्षले शैक्षिक गुणस्तरमा पार्ने प्रभाव पत्ता लगाउनु, भौतिक पक्षको सुधारका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु र त्यसमा देखा परेका समस्याएवं समस्याहरु खोजी गरी विद्यालयको भौतिक विकासमा देखिएका समस्या एवम् चुनौतिको विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

यस शोधपत्र गुणात्मक र बर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचामा तयार गरिएको छ । यो अध्ययनको लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिलाई आधार मानी झापा जिल्लाको अन्तर्गत रहेको ३ वटा विद्यालयहरुलाई नमुनाको रुपमा छनौट गरी विद्यालयका प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी र स्थानिय अभिभावकहरुलाई नमुनाको रुपमा लिएर प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यो शोध अध्ययन सम्पन्न गर्न तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवलोकन फाराम जस्ता सामग्रीहरुको प्रयोग गरिएको छ । विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना तथा विद्यालय तथा विद्यालय अभिलेख र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको प्रश्नावली द्धितिय तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सो संकलित तथ्याङ्कको बैधता र विश्वसनियता कायम गर्न छलफल, अन्तवार्ता र अवलोकन गरी विश्लेषण गरिएको छ र तथ्याङ्क संकलन गर्न अनुसन्धानकर्ता आफै प्रत्येक विद्यालय र अभिभावक समक्ष पुगेको छ । व्यवस्थित ढंगले सम्पन्न गर्नका लागि यस शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना र साहित्यहरुको व्यापक समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरिएको छ । सैद्धान्तिक ढाँचाको रुपमा इल्टन मायो र मेरी पार्कर फोलेटको मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र व्यवस्थापन कार्य कुसल सिद्धान्तलाई लिएर विद्यालयको भौतिक विकासको वर्तमान अवस्थालाई खोतल्ने प्रयास गरिएको छ ।

विद्यमान समयमा विद्यालयको सीमित स्रोत साधन, प्रतिकुल भू-बनोवट र निस्कृय अभिभावकका कारण विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरु भौतिक विकास निमार्ण कार्यमा समस्याग्रस्त रहेपनि उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग र परिचालन गर्न साथै स्थानीय अभिभावक लगायतलाई सकिय बनाउन विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरु

प्रयासरत रहेको पाइएको छ । साथै समय समयमा विद्यालयको भौतिक विकास तथा सुरक्षणका लागि अनुगमन, अवलोकन र निरिक्षण गर्ने काम पनि भएरहेको पाइएको छ । तथापी उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग, गुणस्तरीय निर्माण सामग्रीको प्रयोग, आर्थिक मितव्ययीता र पारदर्शिता तथा समान सहभागिता र जिम्मेवारी वोधको अभाव रहेको देखिन्छ । धेरै विद्यालयहरु सीमित स्रोत साधन र कम जनसहभागिताको कारण भौतिक रुपले पछि पर्नु परेको साथै सम्पूर्ण अभिभावक तथा सम्बन्धित निकायहरुमा अपनत्व र जिम्मेवारीको भावना विकास गर्न सकेमा विद्यालयको भौतिक विकास समुचित र सन्तुलित रुपमा हुनसक्छ ।

यस्ता समस्याहरु समाधान गर्न विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि जिम्मेवारी र दायित्व स्पष्ट पार्नुपर्ने, सरकारी अनुदानको मितव्ययिता, पारदर्शिता र सान्दर्भिकता कायम गरिनुपर्ने कामका साथै सरकार र स्थानीय निकायको दायित्वको नीतिगत रुपमा व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यालयको भौतिक विकासमा लागि स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई ख्याल गर्नु र कुशलतापूर्वक अङ्गीकार गर्नुपर्दछ । त्यसो भएमा स्थानीय स्रोत र साधनको सदुपयोग भई सरकारको एवं माथिल्लो निकायको मुख ताकिरहनु पर्ने अवस्था रहदैन । वर्तमान समयमा विद्यालय सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा विद्यालयको भौतिक विकासको जिम्मेवारी एवं दायित्वको बारेमा रहेको अस्पष्ट प्रावधानलाई स्पष्ट पार्न त्यस विषयमा भविष्यमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी सही निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने र प्राप्त हुने उपलब्धीको अनुसरण र कार्यान्वयन गरिनुपर्ने सुझावहरु समेत यस शोध अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विषयसूची

क्र.स	शीर्षक	पेज
	परिच्छेद एक	**१–८**
	परिचय	
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	५
१.३	अध्ययनको औचित्य	६
१.४	अध्ययनको उद्देश्यहरु	७
१.५	अनुसन्धान प्रश्नहरु	८
१.६	अध्ययनको परिसीमा	८
	परिच्छेद दुई	**९–१६**
	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका	
२.१	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	९
२.२	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१२
२.३	पुनरावलोकन शैक्षिक उपादेयता	१५
	परिच्छेद तीन	**१७–२०**
	अध्ययन विधि र प्रक्रिया	
३.१	अनुसन्धान ढाँचा	१७
३.२	अध्ययनको जनसंख्या तथा नमुना छनौट	१८
३.३	तथ्याङ्कका श्रोतहरु	१८
	क. प्राथमिक श्रोत	१८
	ख. द्वितीय श्रोत	१९
३.४	तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरु	१९
	क. प्रश्नावली	१९
	ख. अन्तर्वार्ता	१९
	ग. अवलोकन	२०
	घ. लक्षित समूह छलफल	२०

३.५	तथ्याङ्क संकलन विधि	२०
३.६	तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया	२०
३.७	कार्य योजना	२०

परिच्छेद चार
२१–५३

नतिजाको विश्लेषण

४.१	विद्‍यालय व्यवस्थापनमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका	२१
४.१.१.	विद्यालयको जग्गासँग सम्बन्धित भूमिका	२२
४.१.२	विद्यालयको भवन र कक्षा कोठासँग सम्बन्धित भूमिका	२३
४.१.३	खेलमैदानको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	२५
४.१.४	शौचालयको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	२६
४.१.५	खानेपानीको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	२७
४.१.६	पुस्तकालयको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	२९
४.१.७	घेराबाराको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	३१
४.१.८	फर्निचरको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	३२
४.१.९	प्रयोगशालाको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	३३
४.१.१०	विद्युत र संचारको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भूमिका	३५
४.२	विद्‍यालयको भौतिक व्यवस्थापनमो प्रभाव पार्ने तत्वहरु	३८
४.२.१	आर्थिक तथा भौतिक सहयोग	३८
४.२.२	चन्दा, चिट्ठा, देउसी, भैली	३८
४.२.३	सामुहिक श्रमदान	३८
४.२.४	जिम्मेवारीको बाँडफाँड	३९
४.३	विद्यालयको भौतिक विकास गर्दा भोग्नु परेका समस्याहरु	४०
४.३.१	विद्यालय जग्गा खरीद र व्यवस्थापन सम्बन्धीत समस्या	४०
४.३.२	विद्यालयको भवन निर्माण तथा मर्मतसँग सम्बन्धित समस्या	४१
४.३.३	कक्षाकोठा निर्माण, मर्मत सम्भार तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या	४२
४.३.४	खेलमैदान निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या	४३
४. ३.५	फर्निचर सम्बन्धी समस्या	४४

४.३.६ विज्ञान प्रयोगशाला निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धि समस्या ४५

४.३.७ पुस्तकालय निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या ४६

४.३.८ घेराबारा सम्बन्धी समस्या ४७

४.३.९ शौचालय निर्माण सम्बन्धी समस्या ४८

४.३.१० खानेपानी व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या ४९

४.३.११ विद्युत र सञ्चार गृह निर्माण सम्बन्धी समस्या ५०

४.४ विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनका समस्या समाधानका उपायहरु ५१

४.४.१ प्राथमिकताको निर्धारण गरेर ५१

४.४.२ समुदायको परिचालन गरेर ५२

४.४.३ आर्थिक स्रोतको पहिचान गरेर ५२

४.४.४ लागत तथा जन सहभागितामा बृद्धि गरेर ५२

परिच्छेद पाँच ५४–५७

निष्कर्ष र सुझाबहरु

५.१ निष्कर्ष ५४

५.२ सुझाबहरु ५५

५.२.१ नीतिगत तह ५५

५.२.२. कार्यान्वयन तह ५६

५.२.३ अनुसन्धान तह ५६

सन्दर्भसूची ५८–५९

अनुसुचीहरु ५९–६५